

YORÇI YAZITI*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti İç Moğolistan Özerk Bölgesi sınırları içinde kalan topraklar tarihte farklı Türk boy ve topluluklarının yerleşimine sahne olmuştur. Bu sebeple anılan coğrafyada başta (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemleri olmak üzere farklı dönemlere ait pek çok kaya üstü tasvir (petroglif), dikili ve damgalı taş, yazıt, mezar, anıt mezar külliyesi, heykel ve mimari yapı bulunmaktadır.

Bu makalede İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin Baotou (包头市) Şehri'ne bağlı Darhan Moominggan (达尔罕茂明安联合旗) yerleşim alanı Çagan Obuga (查干敖包) Köyü Holbugatu Hosigu mevkinde 1998 yılında bulunan (Kök)türk Kağanlığı Dönemine ait (Kök)türk harfli Yorçı yazıtı bütün yönleriyle ele alınıp incelenmektedir.

Yorçı yazıtı, İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde bulunan (Kök)türk harfli ilk yazıt olması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, İç Moğolistan Özerk Bölgesi, (Kök)türk Kağanlığı, (Kök)türk harfli yazıt, Yorçı yazıtı.

YORÇI INSCRIPTION

Abstract

Today, the lands within the boundaries of Inner Mongolia Autonomous Region in the People's Republic of China have been the scene for settlement of different Turkish tribes and communities. For this reason, there are many rock engravings (petroglyphs), obelisks and marked stones, inscriptions, tombs, monumental tomb complexes, statues and architectural buildings from different eras, including (Kok)Turk Khanate and Otuken Uighur Khanate periods, in the referred geography.

In this paper, Yorçı inscription with (Kok)Turk alphabet from (Kok)Turk Khanate period discovered in 1998 in Çagan Obuga (查干敖包) Village Holbugatu Hosigu district of Darhan Moominggan (达尔罕茂明安联合旗) settlement area connected to the City of Baotou (包头市) in Inner Mongolia Autonomous Region is addressed and investigated in all aspects.

Yorçı inscription is of great importance because it is the first inscription written with (Kok)Turk alphabet discovered in the Inner Mongolia Autonomous Region.

Keywords: People's Republic of China, Inner Mongolia Autonomous Region, (Kok)Turk Khanate, Inscription with (Kok)Turk alphabet, Yorçı inscription.

* Yorçı yazıtı ile ilgili her türlü bilgi, bulgu ve belgeye (pek yakında yayımlanacak olan) *Çin'deki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* adlı kitabımda yer verilmektedir. Bu makalede yazıt ile ilgili kaynakların temini hususunda gösterdiği çabadan dolayı değerli meslektaşım Prof. Dr. Luo XİN'e; Çince kaynakların çevirilerini yapan Tuba YALINKILIÇ'a; asistanlarım İsmail ÇOBAN'a ve Onur ER'e teşekkür ederim.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, calyilmaz@gmail.com.

- **Yazıtın Adı:**

Yazıtın metni (içeriği ve söz varlığı) göz önünde bulundurularak yazıta tarafımdan **Yorçı yazıtı** adı verilmiştir.

Yazıtla ilgili ilk yayımlardan birini yapan Bai YUDONG - Bao WENSHENG bulunduğu bölgeden dolayı yazıtı **Çagan Obuga yazıtı** diye adlandırmışlardır (Yudong vd., 2012: 78-99).

Yorçı yazıtının genel görüntüsü¹ (Foto: Kōsetsu SUZUKI)

¹ Yorçı yazıtının görüntülerini benimle paylaşan ve yayımlamama izin veren değerli meslektaşım Kōsetsu SUZUKI'ye teşekkür ederim.

- **Yazıtın Hâlen Bulunduğu Yer:**

Yorçı yazıtı, bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde Baotou (包头市) Şehri'ne² bağlı Darhan Moominggan (达尔罕茂明安联合旗)³ yerleşim alanı Çagan Obuga (查干敖包) Köyü Holbugatu Hosigu mevkisinde⁴ 1998 yılında bir çoban tarafından tespit edilmiştir.

Yazıtın bulunduğu bölgede yapılan araştırma ve incelemeler, buranın II. (Kök)türk Kağanlığı Döneminin önemli idari merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. II. (Kök)türk Kağanlığı Dönemine ait kağanlık sarayı (Kara Kum Sarayı) kalıntıları, kurganlar, anıt mezarlar, heykeller ve Yorçı yazıtı üzerindeki damga ve tasvirler de bu görüşü desteklemektedir.

Yorçı yazıtının bulunduğu bölgeyi gösteren harita⁵

² 40°39'N 109°50'E.

³ Darhan Muminggan / *Dá'ěrhǎn Mào míng'ān*; 41°42'N 110°26' E.

⁴ 41.55268 N 110.46463 E.

⁵ <http://upload.wikimedia.org> adresinden alınan harita, Arş. Gör. Onur ER tarafından eklemeler yapılarak yeniden düzenlenmiştir.

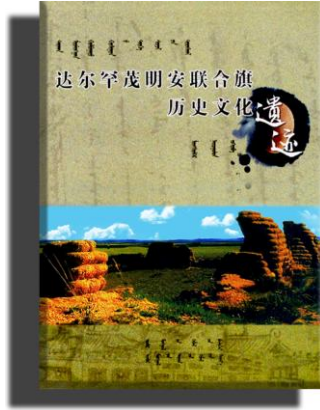
1. Yazıtın Ölçüleri:

Yorçı yazıtı granitten yapılmış bir blok üzerine aşağıdan yukarıya doğru (Kök)türk harfleriyle yazılmış 11 karakterden oluşmaktadır. Murç, keski vasıtasıyla taşa işlenen karakterler, geride kalan tarihî süreçte orijinal görüntülerini ve derinliklerini kaybetmiş; yazıtın ilk belgelemesini yapanlar tarafından da karakterlerin içleri siyah boya ile boyanmıştır.⁶

61 cm'lik bir alanı kapsayan yazıtta karakterlerin boyları 4-6 cm; aralıkları 2-4 cm'dir. Yorçı yazıtının diğer ölçüleri ise şöyledir: Güney kenarı: 190 cm; kuzey kenarı: 155 cm; kuzey kenarının genişliği: 50 cm; alt tarafının genişliği: 70 cm; sol kenar yüksekliği: 105 cm; sağ tarafının genişliği 45-65 cm; sağ kenar yüksekliği 85 cm'dir. Yazıtın 7-10. karakterlerinin üst kısmını kapsayan alanda bir damga bulunmaktadır. Bu damganın ölçüleri de 10 cm x 15 cm'dir (Yudong vd., 2012: 78-99).

2. Yazıtın Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi ve Türkiye Türkçesine Aktarımı:

Yazıt üzerinde ilk araştırma ve incelemeler 2004 yılında Baotou'daki yerel tarih araştırmacıları tarafından yapılmış; konu ile ilgili bir de makale yayımlanmıştır. Bu yayın sonrasında (2010 yılında) yazıtın ve yazıt yakınlarındaki arkeolojik kalıntıların [II. (Kök)türk Kağanlığı Dönemine ait kağanlık sarayı kalıntılarının, heykellerin...] görüntüleri dikkatlere sunulmuş; ancak yazıtın metni ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

2010 yılında yayımlanan derginin kapak görüntüsü

⁶ Hem (Kök)türk harfli yazıtların hem de diğer yazıtların epigrafik belgelemeleri yapılırken araştırmacıların karakterleri belirgin hâle getirmek ve daha iyi görüntü alabilmek için karakterlerin içlerini boyadıkları bilinmektedir. Yazıtların orijinal görüntüsünü bozan ve telafisi mümkün olmayan tahribatlara yol açan “boyama tekniği (!)”, bilimsel olmadığı gibi, kültür varlıklarına karşı işlenen ciddi de bir suçtur. Moğolistan'daki (Kök)türk harfli Türk yazıtlarının bir kısmı (Bilge Tonyukuk yazıtları, Ongi yazıtı, Bilge Kağan yazıtının batı yüzü, Köl Tigin yazıtının doğu, güney ve kuzey yüzlerine ait bazı satırlar) boyama yüzünden hem önemli ölçüde tahrip olmuş hem de orijinal görüntülerini kaybetmişlerdir. Farklı sebeplerle derinlikleri azalıp orijinal görüntüleri kaybolan yazıtların epigrafik belgelemeleri yapılırken fotogrametrik yöntemlerden yararlanılmalı; tespit edilen görüntüler bilgisayar teknolojisi kullanılarak belirgin duruma getirilmelidir (Alyılmaz, 2007: 113-116).

Anılan makalenin yayımlanmasından sonra Hohot'taki İç Moğolistan Üniversitesi Moğol Araştırmaları Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden oluşan Bai Yudong başkanlığındaki bir ekip bölgeye giderek yazıt ile ilgili ilk ciddi epigrafik belgelenmeleri gerçekleştirmiştir.

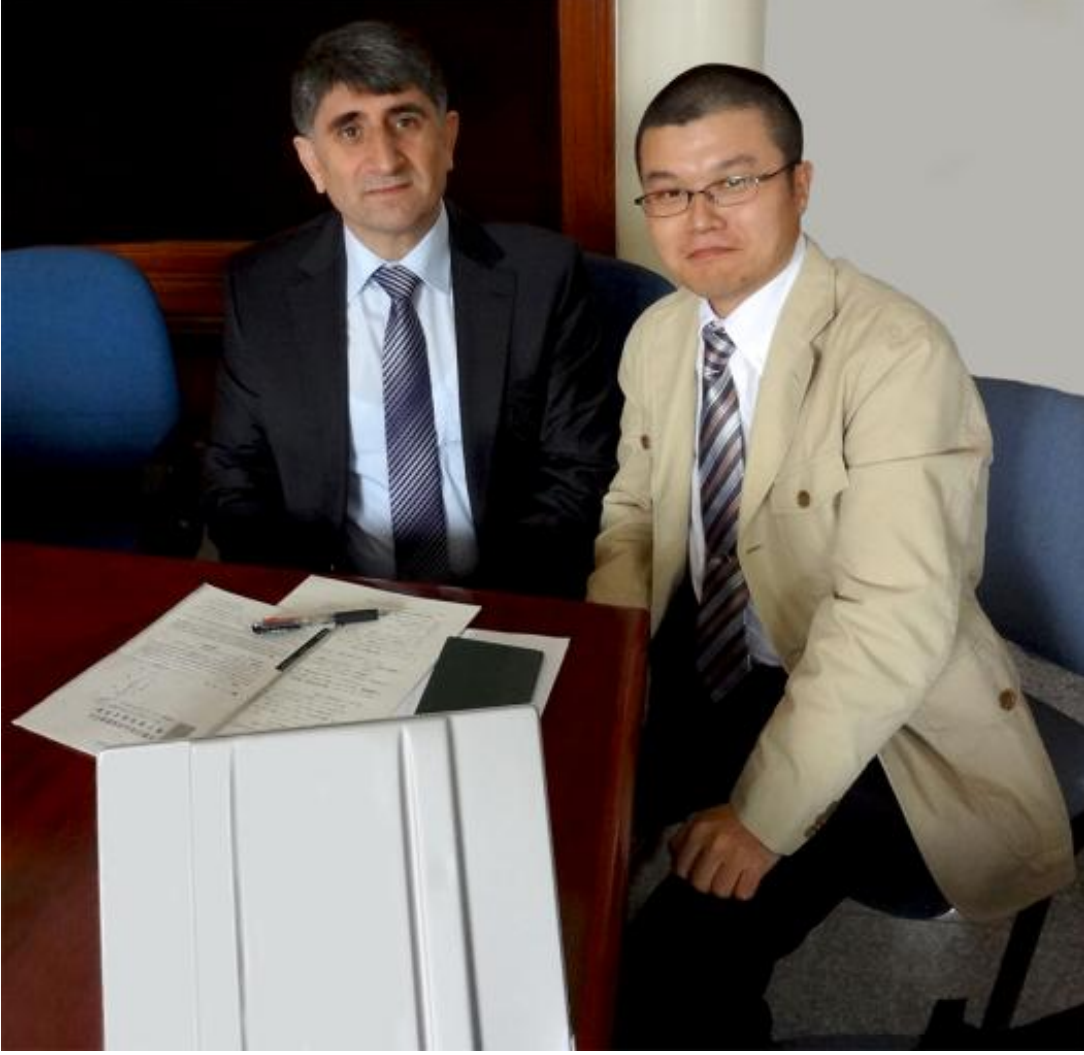
Bai Yudong ve ekip arkadaşları tarafından bölgede ve yazıt üzerinde yapılan çalışmalar 2012 yılında “About Çagan Obuga Inscription in Turkic Runic Script Found at Bao Tou City of Inner Mongolia-Also on the Location of the South Imperial Court of Black Sand (黑沙) of Second Turkic Khanate” başlıklı makale ile (Yudong vd., 2012: 78-99) kamuoyuna duyurulmuştur Bu makalede yazıtın ayrıntılı ölçülerine, yazıtın metninin “başarısız” transliterasyonuna ve yorumuna yer verilmektedir.

Japon bilim adamı Kōsetsu SUZUKI de yazıtın bulunduğu bölgeye giderek yazıt üzerinde epigrafik belgelenmeler yapmıştır.

Kōsetsu SUZUKI Yorçı yazıtı üzerinde ölçüm yaparken

Kōsetsu SUZUKI, yazıt ile ilgili görüntüleri ve metin çözümlemesini Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde 07 Nisan 2013 tarihinde yapılan “Eski Türk Yazıtları ve Karı Çor Tigin Yazıtı” adlı uluslararası sempozyumda benimle de paylaşarak yazıtın metni ile ilgili görüşüme başvurmuştur.

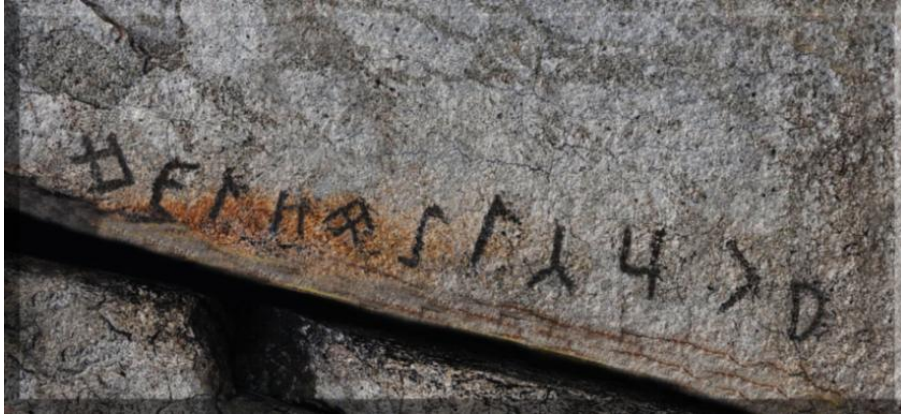
ALYILMAZ ve SUZUKI Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde Yorçı yazıtının metni üzerinde çalışırken (Foto: Murat YAKAR)

Yazıt üzerinde tahribatın fazla olması ve karakterlerin orijinal derinliklerini kaybetmeleri yüzünden SUZUKI'nin de metni okuma ve yorumlamada (tıpkı Bai YUDONG - Bao WENSHENG gibi) güçlük çektiği; metnin transliterasyonunu *yurçî: evüsgüm* şeklinde yaptığı görülmüştür.

Yazıtın orijinal metni ile yazıt üzerinde epigrafik belgelemeler yapan ve bunları 2012 yılında yayımlayan Bai YUDONG ve ekip arkadaşlarıyla Kōsetsu SUZUKI'nin yazıtın metni ile ilgili okuma önerileri, yazıtın metninin orijinal görüntüleriyle birlikte aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Yazıtın metninin bugünkü durumu

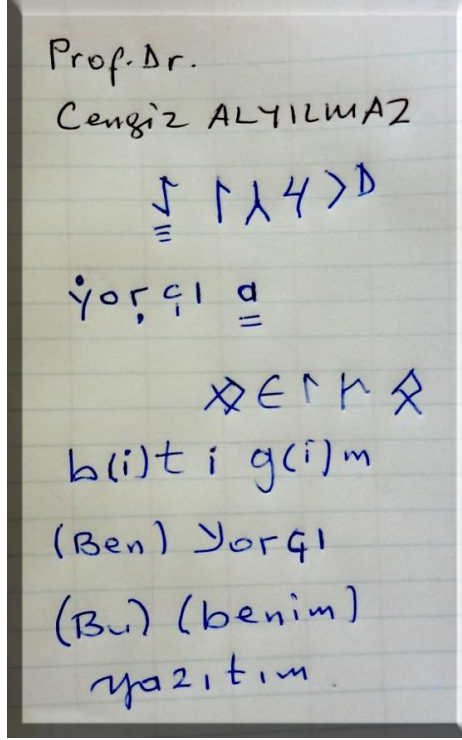
Yazıt metninin bilgisayar ortamında tarafımdan belirgin hâle getirilmiş görüntüsü

《テキスト》		参考 [白・包 2012]
翻字	YWRč i : b (ü) s g m	QWRč in b s i g m
再建	yurč i : evüsgüm	qurč i b ä n s i g i m
翻訳	彼の義弟は我が選りすぐりの者 [であった].	騎士像我似的.
・性格 :	内陸アジア各地の突厥文字銘文と同様, 死者の追悼のため刻文.	
→南モンゴルにおける突厥文字文化の広がりを確認		

Kōsetsu SUZUKI ve Bai YUDONG - Bao WENSHENG'in belgelemelerini yansıtan görüntü (SUZUKI tarafından hazırlanan ön rapordan)

Yudong - Wensheng	Suzuki
qurčibänsigim	yurč i : evüsgüm

SUZUKI'nin gösterdiği görüntülerden daha önce YUDONG - WENSHENG ve SUZUKI'nin yazıtın epigrafik belgelemesi ile ilgili yaptıkları tespitlerin doğru olmadığı anlaşılmış; bunun üzerine (mevcut görüntülerden hareketle) tarafımdan metnin doğru okunuşu ve anlamlandırması aşağıdaki şekilde yapılmıştır:

ALYILMAZ'ın yaptığı belgelemenin görüntüsü

Yazıtın Orijinal Metni	Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi	Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı
卽卽卽卽卽	Yorçı a b(i)tig(i)m	(Ben) Yorçı / (Benim adım) Yorçı('dır); (Bu da / bu yazıt da) (benim) yazıtım(dır).

Tarafımdan yapılan yukarıdaki okuma ve yorumlamaya SUZUKI yazıtla ilgili yapacağı yayında yer vereceğini; buna karşılık benim de Çin'deki yazıtlarla ilgili yayınlarda kendisi tarafından kaydedilen görüntülere yer vermemin anlamlı olacağını belirtmiştir.⁷

⁷ SUZUKİ ve ALYILMAZ arasındaki bu dayanışma her türlü takdirin üzerindedir. Aynı hedefe doğru yol alanların birlikte hareket etmeleri, iş birliği yapmaları, elde ettikleri bilgi, bulgu ve belgeleri paylaşmaları onların hedeflerine daha erken ulaşmalarına ve başarılı olmalarına imkân sağlar. (Kök)türk harfli yazıtların belgelemesiyle uğraşan yazıt bilimciler arasında (zaman zaman kıskançlıklar ve çekişmeler olsa da) ciddi bir yardımlaşma ve dayanışmanın olduğu bilinmektedir.

3. Yazıtın Söz Varlığı:

- 𐱃𐱁𐱃𐱄 / 𐱃𐱁𐱃𐱄:

𐱃𐱁𐱃𐱄 / 𐱃𐱁𐱃𐱄 sözcüğü, 𐱃𐱄 / 𐱃𐱄 (ad türünden) kavram işareti ile 𐱃𐱁 /+𐱃𐱁/ morfeminden oluşmaktadır. 𐱃𐱁𐱃𐱄 / 𐱃𐱁𐱃𐱄 sözcüğünün bünyesinde bulunan 𐱃𐱄 / 𐱃𐱄 kavram işareti aynı zamanda 𐱃𐱁- (... > ... yürü-) fiilinin de temelini oluşturur. Konu hakkında bazı araştırmacıların görüşleri şöyledir:

yor+ı-: yorı- > yöri- > yörü- > yürü- > yeri- > yiri- (Emre, 1949: 100).

yo- (uzun yo-) yol < yo-l isminin varlığı bir de yor ismi olduğunu göstermektedir. Nitekim yorı- < yor-ı- “yürümek” fiili bu isimden türemiştir (Hacıeminoğlu, 1991: 29).

yor “yol” ismi bu yo- kökünden türemiş bir isimdir; yorı- < yor+ı- “yürümek, yol almak”; yol isminin mevcudiyeti bir yo- fiilinin bulunduğunu ispat etmektedir (Hacıeminoğlu, 2008: 154).

*yorı- “yürümek” (KT D 37, vb.) < *yor (krş. MK yorçı “kılavuz, rehber, yol gösteren”, Mo. corçi- “gitmek, yürümek, gezmek”) (Tekin, 2003: 87).*

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerin önemli bir kısmında 𐱃𐱁𐱃𐱄 / 𐱃𐱁𐱃𐱄 sözcüğünün bünyesinde bulunan 𐱃𐱁 /+𐱃𐱁/ morfemi (addan ad yapan ek) ile yapılmış (meslek gruplarını ve bu meslek gruplarıyla ilgili kişilerin adlarını / lakaplarını karşılayan) pek çok kavram işareti bulunmaktadır:

acıçı “hazinedar”, **alımçı** “borç veren”, **altunçı** “altıncı usta”, **angçı** “avcı”, **armakçı** “aldatıcı”, **arvışçı** “büyücü”, “sihirbaz”, **atçı** “atçı”, **avçı** “avcı”, **ayakçı** “çanakçı”, “saki”, “hizmetçi”, **bağcı** “bağcı”, “bahçıvan”, **balıkçı** “balıkçı”, **başçı** “önder”, “lider”, **bedizçi** “süsleyici”, “bezeyici”, “ressam”, “heykeltıraş”, “sanatkâr”, **berimçi** “borçlu”, “borçlu olan”, **bitigçi** “yazıcı”, “kâtip”, **bokaguçı** “bukağı yapan”, **bokagulukçı** “bukağı işiyle uğraşan”, “köstekçi”, **borçı** “bahçıvan”, “üzümcü”, “üzüm vergisini toplayan memur”, **borlukçı** “bahçıvan”, **boşgütü** “öğretmen”, “eğitmen”, “usta”, **bözçi** “bezci”, “pamukçu”, **busugçı** “pusu kuran”, “pusu atan”, “avcı”, **buyançı** “din adamı”, “iyiliksever”, **çivgaçı** “ağcı”, “(ökse otundan / çubuğundan) ağ yapan”, “torcu”, **ebçi** “eş”, “kadın”, **elçi** “elçi”, “sefir”, **emci** “hekim”, “doktor”, “eczacı”, **ıgaççı** “ağaççı”, “döşemeci”, “dülger”, **kapıgçı** “kapıcı”, “bekçi”, **kemiçi** “gemici”, **keyikçi** “geyikçi”, “avcı”, “geyik avlayıcısı”, **kezekçi** “nöbetçi”, “koruyucu”, **kınçı** “ceza veren”, “işkenceci”, “cellat”, **kıyınçı** “ceza veren”, “işkenceci”, “cellat”, **konutçı** “barınacak yer veren”, “başkasına ev veren”, “konutçu”, **konyçi** “koyuncu”, “çoban”, **korçu** “inançsız”, **korugçı** “bekçi”, “muhafız”, **koyçı** “koyuncu”, “çoban”, **kudugçı** “kuyucu”, “kuyu işiyle uğraşan”, **kuşçı** “kuşçu”, “kuş avlayan”, “avcı”, **nomçı** “vaiz”, **okçı** “okçu”, “ok yapan”, “savaşçı”, “nişancı”, **otçı** “hekim”, “eczacı”, **ötekçi** “borçlu”, “ödemek zorunda olan kimse”, **ötügçi** “ricacı”, “ricada bulunan kimse”, **ötügçi** “hakanın yanında (bulunan) şefaatçi”, **ötükçi** “edikçi”, “çizmecici”, “ayakkabıcı”, **pusugçı** “pusu kuran”, “pusu atan”, **puşçı** “sadakacı”, **sabçı** “sözcü”, “haberci”, “elçi”, **sakçı** “bekçi”, “nöbetçi”,

salçı “aşçı”, *satıççı* “satıcı”, “tüccar”, *savcı* bk. *sabçı*, *sığıtçı* “ağlayıcı”, “cenaze alayı”, *sırçı* “sır yapan”, “sır ustası”, “ressam”, “sanatçı”, “usta”, *sorugçı* “sorucu”, “kaybolan bir şeyi arayıcı”, *suvçı* “sucu”, “denizci”, “kılavuz”, *süngüçü* “süngü yapan”, “mızrakçı”, “savaşçı”, *tamgaçı* “mühürdar”, “kâtip”, *tapıççı* “hizmetçi”, “köle”, *tarıççı* “çiftçi”, “ekinci”, *terci* “işçi”, “hizmetçi”, *tingçi* “sözcü”, “haberci”, “elçi”, *tonçı* “elbiseci”, “terzi”, *tonguzçı* “domuzcu”, “domuz yetiştiricisi”, “domuz avcısı”, “avcı”, *torçı* “ağ yapan”, “avcı”, *törüçü* “kanun yapan”, “kanunları düzenleyen”, *tötükçi* “hâkim”, *tsangçı* “hazine koruyucusu”, “hazinedar”, *tugçı* “davulcu”, “nöbet davulu çalan”, *tuzakçı* bk. *torçı*, *tuzçı* bk. *torçı*, *udçı* “sığırtmaç”, “çoban”, *yaçı* “yaycı”, *yağıcı* “düşmana karşı mücadele eden”, “savaşçı”, *yatçı* “büyücü”, “sihirbaz”, “kâhin”, *yazıkçı* “mektup getiren götürülen elçi”, “ulak”, *yelviçi* “büyücü”, “sihirbaz”, *yerçi* “yer yol gösteren”, “kılavuz”, “rehber” *yulkiçi* “hayvan besleyicisi”, *yogçı* “yasçı”, “matem tutucu”, *yolçı* bk. *yerçi*, *yorçı* “yol gösteren”, “kılavuz”, “rehber”, *yörçü* bk. *yorçı*, *yulduzçı* “müneccim”, *yulugçı* “yağmacı”, *yumuşçı* “hizmetçi”... (Caferoğlu, 1968; Nadalyaev vd., 1969; Alyılmaz, 2004; Bayat-Aliyeva, 2008).

𐰽𐰺𐰸𐰸 / yörçü sözcüğü geçtiği cümlelerin **yüklem**ini oluşturmaktadır. Cümlelerin **öznesi** durumundaki ben / men yazıtta işaretli kullanılmıştır.

[𐰽𐰸𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸𐰸] ↓ 𐰽𐰺𐰸𐰸 [𐰽𐰸𐰺𐰸]

[m(e)n] **yörçü** a [(e)rür m(e)n] > ... > ... > Ø **yörçü** a Ø-Ø+Ø

Yolcu, *yol gösteren*, *kılavuz*, *rehber*... anlamlarına gelen yörçü sözcüğü eski Türk boy ve toplulukları arasında hem bir meslek grubunun adı olarak hem de ad / lakap olarak kullanılmıştır. Nitekim Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı eserlerde sözcüğün **yörçü** ve **yörçü** şeklinde kullanımları bulunmaktadır:

𐰽𐰺𐰸𐰸: 𐰽𐰺𐰸𐰸 𐰽𐰺𐰸𐰸 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸...: 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : ...: 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸
𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸

ý(a)ğ(i)da : : *b(i)t(i)gçi* : *y[(i)r]çi* : **yörçü** : ...uz : *kop bođun* : *tikü* : *bilir* :
(*e*)rti: *Düşmanda(n)* *yazıcı(lar)*, *kılavuz(lar)*, *yol gösterici(ler)*, *usta(lar)*? *hep*
(*birlikte*) *halk* (*bengü taşımu* / *yazıtımu*) *dikebilir idi(ler)* (E 32 Uybat III / 7;
Useev, 2011: 473-476).

yörçü: *Kılavuz, usta* (DLT III: 30).

yörçü: *Yol gösteren, kılavuz; delil* (El-İdrâk Haşiyesi 29; İzbudak, 1936: 54).

Ekleme: Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde **yörçü** sözcüğünün ifade ettiği anlamı karşılamak için **yerçi**, **yolçı**, **suvçı** vd. kavram işaretlerinin de kullanıldığını belirtmek gerekir:

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸

y(e)rçi : *y(e)r ý(a)nğ(i)l(i)p* : *boğ(u)z!(a)nı*: *Kılavuz yolu şaşırdığı için boğazı kesilerek öldürüldü* (BT 26).

kim yerçi suvçı kemiçi bar erser yeme kelzün teginig esen tükel kelürzüngler:
Kılavuz kaptan (olan) bir denizci varsa o da gelsin (ve) (hepsi birden) prensi sağ salim getirsin (KP XXII; Hamilton, 1998: 37).

Bahaeddin ÖGEL de *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* adlı eserinde kılavuzların (kulabuz, kulavuz) Türk devlet ve ordu sistemi içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olduklarını şu cümlelerle ifade etmektedir:

Eski Türklerin “kılavuz” dedikleri kılavuzlar devlet ve ordu içinde çok önemli rol oynuyorlardı. Bu kişiler çok gezmiş ve çok görmüş kimselerdi. Ayrıca fevkalade askerlik bilgisi ile idari tecrübeye de sahip idiler. “Askerî kılavuzlar”a “yizek” denirdi. Diğer kılavuzlar ise “yerçi” veya “yorçı” ve “göçütçü” adları⁸ ile anılırlardı (Ögel, 1997: 654-655).

• ↓ / a:

↓ / a, e kendinden önce kullanılan sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin anlamlarını kuvvetlendiren, pekiştiren ve vurgulayan; genelde /dA/ edatının ve /+Tİr/ ekinin işleviyle kullanılan görevli bir dil ögesidir.

↓ / a, e görev ögesi yazıtta 𐰽𐰺𐰸 / yörçü sözcüğünün anlamını vurgulamakta ve kuvvetlendirmektedir: [𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸] ↓ 𐰽𐰺𐰸 [𐰽𐰺𐰸].

↓ / a, e görev ögesinin eski Türk yazıtlarında (özellikle de Dağlık Altay, Yenisey ve Talas yazıtlarında) pek çok örneği bulunmaktadır.⁹

𐰽𐰺𐰸 ↓ 𐰽𐰺𐰸

b(e)k(e)s a b(i)t(i)d(i)m (Benim adım) Bekestir; (bu yazıtı) (ben) yazdım (Altay Biçiktu Boom yazıtları).

𐰽𐰺𐰸 ↓ 𐰽𐰺𐰸

k(e)nç a b(i)t(i)d(i)m (Benim adım) Kençtir; (bu yazıtı) (ben) yazdım (Altay Kalbak-Taş yazıtları).

↓ 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸

(e)r (a)ñm b(e)g(e)ç (e)r a: (Benim) yiğitlik adım Begeç Er'dir (Dağlık Altay yazıtlar / Adır Kaya yazıtı).

↓ 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸

ŷ(a)ğı (a)ñ a kıŷ(a)ğ(a)ñ a: Düşman(lar tarafından bilinen) adı da Kıyagan'dır (T 10).

↓ 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸

üç oğl(ı)ma (a)đr(ı)đ(ı)d(i)m aytıta bökm(e)d(i)m a: Üç oğlumdan ayrıldım (onlara) doymadım da (E 11 / Begre yazıtı / 2)

↓ 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸

(a)nña ş(a)k(ı)nı(i)ma: O zaman düşündüm de (BT 22).

⁸ Reşat GENÇ bu adlara *Divanü Lügati't-Türk*'te (DLT I 424) geçen ve *yol gösterici, kılavuz, başbuğ* anlamlarına gelen **çufka** sözcüğünü de eklemektedir (Genç, 1997: 114-115).

⁹ ↓ / a, e görev ögesinin ifade ettiği anlam, eski Türk yazıtlarında ve kâğıda yazılı bazı eserlerde kimi zaman : kimi zaman · kimi zaman ÷ kimi zaman o kimi zaman da ↓ karakterleriyle karşılanmıştır. ↓ / a, e görev ögesinin cümle sonu kuvvetlendiricisi olarak kullanımı için bk. Alyılmaz, 1994: 254.

- »ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ(i)m:

»ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ(i)m sözcüğü Yorçı yazıtında geçen ikinci cümlenin **yüklemi** durumundadır. Cümlenin **öznesinin** [ᲞᲗᲗ >ɔ / bu b(i)tiġ]; **yüklemi** oluşturan belirtili ad tamlamasının belirteninin [ᲗᲗᲗ / m(e)n(i)ᲗᲗ]; ek fiilin [Თ / (e)r-]; zaman ekinin [ᲗᲗ / ür] ve şahıs ekinin [ᲗᲗ / ol] kolaylık ve anlaşılabilirlik kanunları çerçevesinde işaretli olarak kullanıldıkları görülmektedir¹⁰:

[ᲗᲗ] [ᲗᲗᲗ] »ᲞᲗᲗ [ᲗᲗᲗ] [ᲞᲗᲗ >ɔ]

Yazıtta geçen »ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ(i)m sözcüğü ise şu anlamlı ve görevli dil öğelerinden oluşmaktadır:

ᲗᲗᲗ / b(i)ti-: eylem

/Პ / -G+/: eylemden ad yapan ek / biçim birim

/ᲗᲗ / +(D)m+ / [<+I+m+]/: I. teklik şahıs iyelik eki

Tahlilden de açıkça anlaşıldığı üzere »ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ(i)m sözcüğü, ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ (ad türünden) kavram işareti ile » /+(D)m/ morfeminden oluşmaktadır.

ᲞᲗᲗ / b(i)tiġ sözcüğüyle ilgili birçok kavram işaretiyle hem (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarında hem de Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait kâğıda yazılı eserlerde sıkça karşılaşılmaktadır.

V. M. NADELYAEV vd. tarafından hazırlanan *Drevnetyurkskiy Slovar [Eski Türkçenin Sözlüğü]* (Leningrad, 1969) adlı eserde ve R. R. ARAT tarafından hazırlanan “Eski Türk Hukuk Vesikaları” (1987: 506-572) başlıklı makalede yer alan **bitiġ** sözcüğüyle ilgili bazı kavram işaretlerini Türk boy ve topluluklarının yazıya olan ilgisini de yansıtmak bakımından aşağıda dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

bitiġ: 1. Yazıt, bengü taş (KT G 13); kitap, eser, kitabe; belge, senet, vasiyetname (Man. I 210); (USp 784); 2. Yazma şekli, yazı şekli (DLT I 384); 3. Yazı, yazma (DLT I 384); 4. Muska, nazarlık, tılsım (DLT III 164).

agam bitiġ: Budaya ait eserler (kompozisyonlar) silsilesi (TT VI₄₁₅).

an bitiġ: Amel defteri (Suv. 87).

ata bitiġi: Vasiyetname (USp 322).

ay bitiġi: Askerin adıyla azığının yazıldığı defter (DLT I 40); (DLT III 77).

¹⁰Türkçede anlamlı ve görevli dil öğelerinin işaretli kullanımları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Gemalmaz, 1996: 1-4; Alyılmaz, 1994: 113-253; Mert, 2008: 1-20.

baş bitig: Asıl vesika, en önemli belge, tapu (USp 63).

budun bitigi: Halk, cemaat ile ilgili vesikalar (USp 314).

çın baş bitig: Orijinal sözleşme, orijinal senet, esas senet (USp 24₁₃).

idiş bitig: Belge, bir şeyden yararlanıldığını veya bir şeyin alınıp ya da kiralandığını gösteren belge (USp 63).

ķumaru bitig: Vasiyet, miras mektubu, vasiyetname (KB 93).

kuyn bitig: Tomar, dürü (TT VI 202).

Nirvan Bitig: Mahayana mezhebinde okutulan sutralardan birinin adı (TT VI 415).

nom bitig: dey. Eser, kitap, sutra (TT VII 1410); (Uig I 286).

öng bitig: Ön anlaşma metni / belgesi.

öteğçi bitig: Borçlu, borç senedi (FT II2).

ötüg bitig: Dilekçe, mektup (Suv 156).

şastr bitig: dey. Eser, tez (Suv 58521).

vuçung bitig / buçung bitig: Kaybolan baş bitig veya öng bitig yerine geçmek üzere düzenlenen belge (USp 80).

yantut bitig: Belirli bir süreyle alınan malın iadesi için düzenlenen belge (USp 157).

bitigçi: Yazan, yazıcı, kâtip (USp 2617); (KB 102); (KB 1364).

bitiglig I: Yazı yazılmak için hazırlanan şey: yazılı, yazıya ait (DLT I: 508).

bitiglig II: Kâğıt sahibi olan (kimse), yazı yazılacak nesne sahibi: el yazısı güzel olan (DLT I 511).

bitiglik: Okuma yazma bilme, okuryazarlık, bilgi sahibi olma (KB 1625).

bitigsiz: Yazısız, yazılı olmayan, kayda geçmeyen (KB 2063).

bitig taş: Anıt, kitabe taşı, mezar taşı (KT K 13); (Ob 1).

Yukarıda dikkatlere sunulan bitig ile ilgili kavram işaretlerinin içinde yer aldığı bazı cümleler ise şunlardır:

𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭

bu bit(i)g : bit(i)gme : (a)ḡsi : ýo(l)ğ tig(i)n : bit(i)d(i)m: Bu yazıtı yazan (Köl Tigin'in yeğeni (olan ben) Yollug Tigin yazdım) (KT G 13).

: 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭

: 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭

b(a)rk : itgüçi : b(e)d(i)z : ý(a)ḡ(a)t(i)ğma : bit(i)g ḡ(a)ş : itgüçi : ḡ(a)ḡ(a)ç : k(a)ḡ(a)ḡ : çık(a)ḡ : ç(a)nğ s(e)nğün : k(e)lti: Anıt mezar yapımcısı, süslemeci, yazıt ustası olarak Çin İmparatorunun yeğeni (olan) general Çang geldi (KT K 13).

: 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭

: 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭 : 𐰽𐰺𐰭𐰭𐰭𐰭𐰭

ГКІГ : D>KІГ : JHJГГ : HГЛГГ HГҖGЕKГГ : HГГХХ
H*HJ 1>J : JHГG>

köl tig(i)n : koonŷ : yılka : yiti : y(e)g(i)rm(i)ke : uçdı : tok(u)z(u)nĉ (a)ŷ : yiti oğ(u)zka : yöğ : (e)rtürt(ü)m(i)z : b(a)ıñin : b(e)d(i)zin : bit(i)g ğ(a)şin : biçin : yılka : yit(i)nĉ (a)ŷ : yiti oğ(u)zka : koop (a)ıkd(i)m(i)z: Köl Tigin Koyun yılının on yedisinde öldü. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yöğ törenini yaptık. Anıt mezarını, heykellerini (ve) yazıtını (da) Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde büsbütün tamamladık (KT KD).

ГSSHD : HЕГГ : Гx7ГГ : ГГЛ : ГG>J : ГH>JHГГ :
: HГЕKГГ : HГГЕГГ : ГG>J : ГГЕГГ ГГГ ... ГSSJDD :
:ГSSHD JG : ГGH> : JG

...: k(a)s(a)ı quur(i)ğ : qoonŷ : çıt : tikdi : örg(i)n : ŷ(a)ı(a)tđı : ŷ(a)ı(a)tđı.....(e)ls(e)r (i)lg(e)rü : qoonŷ : b(e)lgüsin : bit(i)gin : bu : urtı : bu ŷ(a)ı(a)tđı:... Kasar'ın batısında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi. doğuya kondu ve damgasını, bengü taşını burada yazdırdı, yarattı (T G 2-3; Mert, 2009: 136-137).

: JGŞГЛ : HxhhГ : JG HЕГГ)SSH>H HГГ : JG : ГГJ HГГ
: HSSЕГГ : SSSJHD : JG : JHD : SSSJDD : JG DD : SSSGJGŞ
SSSHHD : JG : HSSKГГ

...tiz b(a)şı : (a)nŷa : k(a)s(a)ı kurd(i)n örg(i)n (a)nŷa : it(i)td(i)m : çıt (a)nŷa : toqtđ(i)m : ŷ(a)ı (a)nŷa : ŷ(a)ı(a)tđ(i)m : ŷ(a)ka : (a)nŷa : ŷ(a)k(a)ı(a)tđ(i)m : b(e)lgüm(i)n : bit(i)g(i)m(i)n : (a)nŷa : ŷ(a)ı(a)tđ(i)m: Tes Başı Bölgesi ve Kasar'ın batısında kurdurdum. Çit(im)i (orada) yaptırdım. Yazın orada yayladım. Karargâhı orada sabitledim. Tamgamı ve yazıtımı orada yazdırdım (ŞU D 8; Mert, 2009: 231-232).

ГDH> EHG DH SJD NЕГГ

b(e)nĝgü ŷ(a)ı(i)m k(a)ı(a) b(i)t(i)g ur(a)ı(i)n: (Ey) ölümsüzlük / sonsuzluk kayası, (ey) yalçın kaya (sana) yazıt(ımı) yazayım (Dağlık Altay yazıtları / Tuekta IV).

bu urk bitig (e)dgü ol: Bu fal kitabı iyidir (IB 66; Tekin, 2004: 26).

kutluğ bozun bu bitig idisi: Bu yazının sahibi (daima) kutlu / mutlu olsun (Man. I 21/9).

küskü yıl sekizinç ay sekiz yigirmike men tüşimi ağır igke tegmişke edgü ayıg bolgay men tip kişim sılangka bitig kotdum: Sıçan yılı sekizinci ayın on sekizinde ben Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için iyi veya kötü olacağımı düşünerek eşim Sılang'a vasiyetname bıraktım (USp 315; Arat, 1987: 557-558).

bu bitig ol kişini okıtgan: Bu kitap insanı (çok) okutturur (DLT I 156).

bitigü birle koldı kağıd tetig / bayat atı birle bitidi bitig: Bu zeki insan kâğıt kalem istedi; Tanrı'nın adıyla (başlayıp) yazı yazdı (KB 1342; Arat, 1991: 152).

bitigsiz işig bek tutamaz köngül / köngülke ısanma biti ay ogul: Yazılmayan işleri insan pek gönlünde / hafızasında tutamaz; hafızana güvenme (sen) (yine de) yaz oğul (KB 2778; Arat, 1991: 290).

Ekleme:

Bitig kavram işareti Eski Türkçe Dönemine ait bazı eserlerde **bitiç**, **bidig** vd. şeklinde de yer almaktadır. Bu tür kullanımlar ait oldukları dönemin ağız özelliklerini yansıtma bakımından da önemlidirler:

𐰃𐰆𐰇 𐰃𐰆𐰇𐰈 𐰃𐰆𐰇𐰈 𐰃𐰆𐰇𐰈 𐰃𐰆𐰇𐰈 : 𐰃𐰆𐰇𐰈 𐰃𐰆𐰇𐰈 : 𐰃𐰆𐰇𐰈 : 𐰃𐰆𐰇𐰈
bit(i)ç : bit(i)d(i)m : k(a)ya t(e)nğr(i)k(e)n : kuŋ(u)ğ boŋ(u)nğ ku! (a)çuuŋa
 kuŋ(u)ğ boŋ(u)nğ: Yazıt yazdım; Kaya Tengriken Kutlu olun! Kul Açuka kutlu olun!
 (Hangidaı yazıtı, II-III. Satır).

tonguz yıl ikinti ay üç yangıka manga kukdamuni tamunika yunglaklıg böz kergek bolup alpıstın elig tas böz iligte alıp öşümning yungçı atlag on üç yaşar er oglannı alpıška togru tomlıdu sa(t)dım iligte alıp bu **bidigni** kalmıŋ kün üze men alpıŋ tükel sanap birdim: Domuz yılının ikinci ayının üçüncü günü bana Kukdamuni'ye kullanmak için pamuklu bez lazım olduğundan, Alpıŋ'tan elli ince pamuklu bez alıp (karşılığında) benim Yungçı adlı on üç yaşındaki erkek oğlumu Alpıŋ'a sattım. Bu yazının yazıldığı zaman ben Alpıŋ hepsini tamamen verdim (USp 3; İzgi, 1986: 124-125).

Sonuç ve Öneriler:

- Yorçı yazıtı, (Kök)türk Dönemine ait (Kök)türk harfli yazıtlardan biridir.
- (Kök)türk harfli yazıtlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nde daha önce Uygur Özerk Bölgesi, Kansu / Gansu ve Shaanxi bölgelerinde tespit edilmiştir (Alyılmaz, 2013: 1-61; Xin, 2013: 62-78). Yorçı yazıtının İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde bulunması (Kök)türk alfabesinin kullanım alanının genişliğini yansıtması ve bu bölgede başka yazıtların da olabileceği ihtimalini doğurması bakımından önemlidir.
- Yorçı yazıtı Kırgız, (Kök)türk, Uygur vd. dönemlere ait yazıtlarla hem söz varlığı hem yazım özellikleri hem de üzerinde barındırdığı damga ve tasvirler (dağ keçisi damga ve tasvirleri) bakımından paralellik göstermektedir. Yazıt, Türk boy ve toplulukları arasındaki ilişkiyi, tarihî bağı, kültürel birlikteliği ve sürekliliği ortaya koyması bakımından da büyük önem taşımaktadır.
- Yorçı yazıtı geride kalan tarihî süreçte açık alanda örtüsüz ve korunaksız durumda bulunduğu büyük ölçüde tahrip olmuş; yazıt üzerindeki (Kök)türk harfli karakterler, damga(lar) ve tasvirler de orijinal görüntülerini kaybetmiştir. Bu sebeple hem yazıtın hem de bölgedeki diğer Türk kültür ve uygarlık eserlerinin (kaya üstü tasvirlerin, dikili ve damgalı taşların, yazıtların, kurganların, mezarların, anıt mezar külliyelerinin, heykellerin ve mimari yapıların...) bir an önce koruma altına alınması gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki ilgili kurum ve kuruluşlar arasında irtibat sağlanarak bölgede kapsamlı bir restorasyon ve konservasyon programı başlatılmalıdır.

Kısaltmalar Dizini:

Kısaltma	Karşılığı	Kısaltma	Karşılığı
age:	adı geçen eser	GD:	güneydoğu
agm.:	adı geçen makale	K:	kuzey
B:	batı	KB:	<i>Kutadgu Bilig</i>
bk.:	bakınız	KD:	kuzeydoğu
BK:	Bilge Kağan yazıtı	KT:	Köl Tigin yazıtı
BT:	Bilge Tonyukuk yazıtları	m:	metre
C:	cilt	Man.	<i>Manichaika</i>
cm:	santimetre	MS:	<i>Milattan sonra</i>
D:	doğu	Suv.:	<i>Suvarnaprabhasa</i>
DLT:	<i>Divanü Lügati't-türk</i>	ŞU:	Şine Us / Moyun Çor Kağan yazıtı
E:	Yenisey yazıtları	T:	Talas yazıtları
ed.	editör	TT:	<i>Türkische Turfantexte</i>
EUTS:	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>	Uig.:	<i>Uigurica</i>
G:	güney	USp:	<i>Uygur Hukuk Vesikaları</i>
GB:	güneybatı	vd.:	ve devamı, ve diğer(ler)i.

Kaynakça:

- ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri, C III*, Ankara. 81-87.
- ALYILMAZ, C. (2011). (Kök)türk Harfli Yazıtlar. *Türk Yurdu, C 31*, 287, 25-31.
- ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, Ankara, 6-105.
- ALYILMAZ, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S 2/2 (International Journal of Turkish Literature Culture Education, Volume 2/2)*, <http://www.tekedergisi.com/>, 1-61.
- ARAT, R. R. (1987). Eski Türk Hukuk Vesikaları, *Makaleler, C. I*, Ankara, 506-572, yay. hzl. Osman, F. SERTKAYA.
- ARAT, R. R. (1991). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara.
- ARAT, R. R. (2003). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara.
- ATALAY, B. (1985, 1986). *Divanü Lügat-it Tercümesi C I-IV*. Ankara.
- AYDIN, E. (2008). Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre), *Journal of Turkish Linguistics, 2 /1*, 49-66.
- BANG, W. - GABAIN, A. von - RACHMATI, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI Das Buddhistische Sūtra Sekiz Yükmek*. SBAW, Berlin.
- BAYAT, F. - ESEN-ALİYEVA, M. (2008). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul.

- BOZ, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*. Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1931). Tukey ve Uygurlarda Han Unvanları. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C I*, 105-119.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- CLAUSON, S. G. (1972). *En Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Darhan Wu ming an Tarih ve Kültür Mirası*, (2010). (达尔罕戊明安联合旗历史文化遗迹 蒙汉文 孟克德力格尔编著 呼和浩特内蒙古人民出版社 2010 7). ed. Meng ke de li er.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul.
- EMRE, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri Birinci Kitap Fonetik*. İstanbul.
- ERCİLASUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.
- GEMALMAZ, E. (1996). STT'nde işaretsiz (/Ø/) Görev Ögeleri Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, 1-4.
- GENÇ, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara.
- HAMILTON, J. R. (1998). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Ankara. çev. V. KÖKEN.
- İZBUDAK, V. (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*. İstanbul.
- İZGİ, Ö. (1986). *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara.
- KÖSETSU, S. (2008). The establishment of the Old Turkic Kaghhanate and a view of thir Kingship. *Tohogaku*, 115, 141-157.
- LE COQ, A. von. (1936). *Türkçe Mânî El Yazuları (Manichaika)*, çev. F. KÖSERAİF.
- LEVİTSKAYA, L. S. - DİBO, A. V. - RASSADİN, V. İ. (1997). *Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov*. Moskova.
- MERT, O. (2008). Orhun Yazıtlarında Kullanılan İşaretsiz(/Ø/) Görev Ögeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara.
- NADELYAEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- ÖGEL, B. (1997). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul.

- RÖHRBORN, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-ärnök, 1-6*, Wiesbaden.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara. 303-312.
- SERTKAYA, O. F. - ALYILMAZ, C. - BATTULGA, T. (2001). *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- TEKİN, T. (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara.
- TIBIKOVA, L. N. - NEVSKAYA, İ. A. - ERDAL, M. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek.
- VASİLYEV, D. D. (1999). Göktürk Yazı Kültürünün Avrasya Bölgesel Açısı. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, 1193-1197.
- XIN, L. 罗新 (2008). 吉木萨尔二工河古突厥文刻铭的调查与思考, An Investigaion and Reflection on the Old Turkic Inscription of Ergonghe Site in Jimsaer. *Literature & History of the Western Regions 西域文史*, vol. 3, Pekin.
- XIN, L. (2009). 《中古北族名号研究》 (北京大学出版社, 2009年)、 *Orta Çağda Çin'in Kuzeyindeki Milletlerde "Unvan"*. Pekin.
- XIN, L. (2013). Karı Çor Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S 2/2 (*International Journal of Turkish Literature Culture Education*, Volume 2/2), <http://www.tekedergisi.com/>, 62-78.
- YUDONG, B. – WENSHENG, B. (2012). About Çagan Obuga Inscription in Turkic Runic Script Found at Bao Tou City of Inner Mongolia-Also on the Location of the South Imperial Court of Black Sand (黑沙) of Second Turkic Khanate, *Northwestern Journal of Ethnology*, 1/72, 78-99 (白玉冬 包文胜 , 西北民族研究 2012年第期 总第72期 呼和浩特).